

WAAROM IK KIES VOOR HEER¹

WEERGAVE VAN DE GODSNAAM DOOR HEER OF GOD

In een bijdrage in *Centraal Weekblad* heb ik enkele argumenten naar voren gebracht waarom ik de keus voor de weergave HEER van de godsnaam JHWH een verantwoorde keus vind.² Ik verkies deze weergave nog steeds boven alle andere voorstellen die zijn gedaan en die prachtig op een rijtje gezet zijn. Dat betekent ook dat ik de zwaarste argumenten die tegen HEER in stelling worden gebracht, namelijk dat deze weergave exponent is van een dominante androcentrische traditie en zelfs een vertaalfout omdat hier een mannelijk categorie- of soortwoord met zeer masculiene connotaties een op zich seksneutrale eigennaam vervangt, niet valide genoeg vind om de traditionele weergave met HEER te laten vallen.³

Dat betekent niet dat ik consequent de godsnaam door HEER zou willen laten weergeven. Ik zou er juist voor willen pleiten om de hoofdstroom van de Masoretische traditie te volgen door HEER te gebruiken waar het *qere perpetuum adonai* staat en GOD waar het *qere perpetuum elohiem* wordt gebruikt.⁴ In tegenstelling tot wat vaak beweerd wordt, is

1. Meindert Dijkstra is sinds 1991 verbonden aan de Faculteit Godgeleerdheid te Utrecht als docent/onderzoeker. Hij schreef deze bijdrage voor de studiedag van het Nederlands Bijbelgenootschap op 7 december 1999. Deze werd eerder gepubliceerd in het kwartaalblad van het Nederlandse Bijbelgenootschap *Met Andere Woorden*, 20 (2000) 3.

2. M. Dijkstra, 'Wat zit er in een (Gods) naam? HEER hoeft geen mannelijk machtswoord te zijn', in: *Centraal Weekblad* 19 maart 1999, 5.

3. C. Vander Stichele, 'In Gods naam... maar welke naam?', in: *Fier* 1 (1998) 6, 2-4; A. de Vries, "'Heer" kan echt niet meer!', in: *Centraal Weekblad*, 5 maart 1999, 5; L. Wieringa, 'Een eigennaam vertaal je niet', in: *Met Andere Woorden* 18 (1999), 21-39, zie nu ook K.E. Biezeveld, "'Heer" kan niet meer', in: *De Bijbelvertaling*. Om het levende woord, deel 9, Kampen 1999, 83-91.

4. *Qere perpetuum* houdt in dat de meeste Masoretische handschriften de vocalen van het woord *adonai* hebben geplaatst bij de godsnaam en derhalve deze naam voorschreven te lezen in plaats van de godsnaam zelf. Staat er in de tekst *adonai JHWH*, dan schreven zij voor *elohiem* te lezen in plaats van JHWH. We laten hier de kwestie onbesproken of de Codex Leningradensis waarop de standaarduitgave van de Hebreeuwse tekst, de *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, is gebaseerd, voorschreef *š'ma*, de naam, te lezen omdat ze het

de Joodse traditie op het punt van de substitutie van de godsnaam JHWH niet zo consequent of rigide als men vaak denkt. Reeds de vertalers van de Septuaginta 'vertaalden' de godsnaam niet altijd en overal met *kurios*, maar vaak ook met *ho Theos*. De combinatie *Adonai JHWH* wordt dan meestal *Kurios ho Theos* en minder vaak *Kurios kurios* of wordt eenvoudig verkort tot één keer *Kurios*.⁵ De weergave van de godsnaam heeft blijkens de handschriften in Qumran, de overlevering van de Septuagintatekst en de weergave in het Nieuwe Testament een zeer bewogen geschiedenis gehad die zich niet simpelweg op een noemer laat brengen. Een beroep op de traditie is dus slechts mogelijk in algemene zin.

Er is in de laatste eeuwen voor Christus sprake van een tendens tot substitutie van de godsnaam naarmate de uitspraak daarvan enerzijds voor magische doeleinden wordt gebruikt en anderzijds tegelijkertijd in de synagogale lezing en bij de eedaflegging taboe wordt.⁶ Dit verschijnsel komen we ook wel in andere oudoosterse godsdiensten tegen.⁷ Het is dus beter om hier een standaardweergave te kiezen en de gangbare Masoretische traditie lijkt me daarvoor een goed uitgangspunt. Wanneer men consequent voor de weergave van de godsnaam gebruik maakt van hoofdletters (HEER of GOD) of klein kapitaal (Heer of God) wordt de lezer er voortdurend op attent gemaakt dat er in de brontekst JHWH staat.⁸ Zo blijft de godsnaam voldoende als tekstkenmerk herkenbaar in de vertaling.

PRAKTISCHE BEZWAREN TEGEN EEN ANDER SUBSTITUUT

Er is voorgesteld om de lezer (voorlezer) vrij te laten in de keuze: Heer, God, Eeuwige of Levende bij de 'lezing' van de godsnaam JHWH. Mijns inziens zal het overlaten van de weergave van de godsnaam aan de voorkeur van de persoonlijke lezer of lector in de liturgie leiden tot een

cholem-teken weglief.

5. Zie als voorbeeld de weergave van de godsnaam in de Septuaginta-overlevering van Ezechiël, W. Zimmerli, *Ezechiël 25-48*, *Biblischer Kommentar* 13/2, Neukirchen-Vluyn 1969, Excurs 1, 1253-58, m.n. 1256.

6. Dit verschijnsel nemen we ook al waar in de voormasoretische tekstoverlevering (o.a. Ex. 3:4, Amos 7:7). Een bekend voorbeeld is ook het zogenaamde Elohistische psalter (Psalm 42-83) waarin de godsnaam op vele plaatsen is gesubstitueerd door 'elohiem', vgl. o.a. H.J. Kraus, *Psalmen I*, *Biblischer Kommentar* 15, Neukirchen-Vluyn 1966³, XV.

7. In de Kanaänitische teksten uit Ugarit zien we soms hoe de naam van Baäl wordt weergegeven met 'de naam'. Ook Baäl zelf is eigenlijk al een substituut voor de volle naam van de weergod Hadad/Haddu, heer (*baäl!*) van Zafon!

8. Dat betekent anders dan in de vertaalregels van de Nieuwe Bijbelvertaling: Heer GOD/GOD of GOD/GOD, de Heer voor *adonai JHWH* etc.

verwarde en verwarrende kerkelijke praktijk van bijbellezing. Het zal moeilijk te voorkomen zijn dat men gemakshalve terugvalt op de gereconstrueerde lezing en vocalisatie *Jahwèh, de middeleeuwse verlezing *Jehovah, of de spelling van het letterplaatje JHWH zoals mijn studenten nogal eens plegen te doen.⁹ Erger nog lijkt me dat kerkenraden en bisschoppen gaan vaststellen wat er gelezen moet worden en dat de predikant het verzoek kan krijgen 'de Eeuwige' te lezen of simpelweg wordt verwezen naar de Joodse traditie. Het doet me denken aan een anekdote die wijlen Herman Grosheide me ooit vertelde. Hij werd opgebeld door een ouderling van dienst die nog even de dienst met hem doornam en hem verzocht zich te houden aan het Joodse leesrooster. Waarop Grosheide vroeg: 'Wilt U dat ik het eenjarige Babylonische of het driejarige Palestijnse rooster volg?' Aan de andere kant van de lijn viel toen een diepe stilte...

Ik voorzie soortgelijke misverstanden bij een vrije invulling van de godsnaam in de schriftlezing. Het lijkt me niet verstandig de Nieuwe Bijbelvertaling, hoe oecumenisch ook van karakter, op dit heikele punt over te leveren aan het vrije spel der interpreterende krachten. Bovendien wekken vertalingen of weergaven van JHWH met 'Eeuwige', 'Levende', 'Zijnde' (ik laat hier al die andere wonderlijke voorstellen zoals Wees-er, Wezer en Nabije buiten beschouwing) de verkeerde indruk dat we weten wat de godsnaam eigenlijk betekent, terwijl we doorgaans te maken hebben met al of niet twijfelachtige interpretaties ervan. Het grootste bezwaar vind ik echter, dat in zulke weergaven de godsnaam ophoudt de naam van Israëls God te zijn.

Een ander problematisch punt (en tegelijkertijd praktisch probleem) dat ik even wil aanroeren, is dat bij het opgeven van HEER als substituut voor de godsnaam ook de samenhang met de gangbare psalmberijmingen en kerkelijke liederenbundels (zoals de bijbelliederen in het *Liedboek voor de kerken*), *mutatis mutandis* de band met de liturgische praktijk verloren gaat. Het is waar dat de liturgie in haar lofprijzingen en gebeden een veel breder scala aan godsnamen gebruikt dan de bekende bijbelse gods aanduidingen. Ook is het waar dat de psalmberijming zich reeds de vrijheid heeft veroorloofd hier en daar van de weergave van de godsnaam af te wij-

9. De weergave *Jahwèh, die zich op linguïstische gronden laat verdedigen als een derde persoonsvorm van HWY (de oudere vorm van het Hebreeuwse werkwoord 'hayah') en betuigd is in toverteksten (!) en overlevering bij enkele kerkvaders, zie K. van der Toorn, 'YAHWEH', in: K. van der Toorn, B. Becking, P.W. van der Horst, *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Second Extensively Revised Edition, Leiden 1999, 910, blijft een hypothetische weergave, die niet is vastgelegd in de Hebreeuwse bijbel waarop de weergave van eigennamen in de Nieuwe Bijbelvertaling is gebaseerd.

ken,¹⁰ maar doorgaans kan men in psalmen,¹⁰ en gezangen de godsnaam als tekstkenmerk van de brontekst herkennen.¹¹

OVERWEGINGEN VAN TAALKUNDIGE EN GODSDIENSTHISTORISCHE AARD

Aan deze praktische suggesties zou ik nog een aantal overwegingen van taalkundige, godsdiensthistorische en theologische aard willen toevoegen. Ik moet beginnen met te erkennen dat ook de weergave met (de) HEER niet helemaal ontkomt aan het bezwaar, dat een eigennaam wordt vervangen door een woord dat van oorsprong niet alleen een respectvolle titel is, maar ook staat voor een begrippenapparaat van patriarchale, met name mannelijke macht.¹² Ik ben het echter ook met Ellen van Wolde eens dat in de benaming HEER om God aan te duiden, eerder sprake is van een naam die respect en verering uitdrukt dan van een mannelijke machtstitel. Die laatste connotatie is niet helemaal afwezig, maar hangt sterk af van de context en prevaleert niet in het gebruik.¹³

Het Hebreeuwse *Adonai* is in het gebruik zowel titel als eigennaam. Eigenlijk zien we de titel steeds meer tot eigennaam worden in de bijbelse tradities. De meeste godsnamen die wij kennen en gebruiken in de bijbel, zijn van oorsprong titels. Het bekendste voorbeeld is Baäl, een zelfstandig naamwoord dat 'eigenaar, meester' betekent (een *ba'al bet* is een huiseigenaar). Er zijn voorbeelden te over. *Adonai* is ook zo'n titel die nagenoeg het karakter van een aanroepnaam, eigennaam heeft gekregen. Deze titel is eigenlijk van oorsprong een versterkte aanspreekvorm. Men neemt aan

10. Bijvoorbeeld Psalm 23: 'Ik wil van God als van mijn Herder spreken' en ook Gezang 13: 'D'Almachtige is mijn Herder en Geleide', maar weer wel Gezang 14: 'De Heer is mijn Herder'.

11. Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor de samenhang tussen Oude en Nieuwe Testament. Men gebruikt het argument dat bij andere weergave van de godsnaam dan door HEER de samenhang met de nieuwtestamentische traditie verloren gaat, vaak iets te snel en ongenueanceerd. Ook de nieuwtestamentische traditie (op zich een complex van Joodse tradities!) is niet eenvormig in haar gebruik van de titel/naam *Kurios*. Wel zou misschien bekeken moeten worden hoe in het NT de godsnaam als tekstkenmerk gehandhaafd kan blijven, niet alleen in citaten en allusies, maar bijvoorbeeld ook Matteüs 2:15, waar duidelijk verwezen wordt naar de godsnaam, anders dan bijvoorbeeld Matteüs 8:6, waar Here een gewone aanspreektitel is van Jezus.

12. Biezeveld, "Heer" kan niet meer', 86-88.

13. E. van Wolde, 'De Heer m/v', in: *Univers* 4 februari 1999, 49, zie nu ook H.J. de Jonge, 'Mag de Bijbel niet duidelijk zijn?', in: *De Verdieping, Trouw* 28 december 1999, 14: 'Zij die van "Heer" af willen, overschatten schromelijk wat het woord Heer aan connotaties meebrengt van buiten de Bijbel. De Bijbel zelf vult de betekenis van dit woord in.'

dat *adonai* als liturgische vorm haar oorspronkelijke *Sitz im Leben* heeft in het gebed, de aanspraak van God, en dat zij vandaar in verhalende context is doorgedrongen om de eigennaam JHWH te vervangen. De aanspraak *Adonai JHWH* leidde tot de uitspraak *adonai* van de godsnaam. In hoeverre ook sprake was van een groeiend taboe op het gebruik van de godsnaam, hoeft ons hier niet verder bezig te houden.

Waar het mij om gaat, is vast te stellen dat *adonai* nooit is gebruikt om *vertaling* van de godsnaam te zijn. Derhalve kan men niet zeggen dat hier vertaaltechnisch sprake is van een onjuiste vertaling (De Vries, Wieringa) als JHWH wordt weergegeven door HEER, laat staan dat het de bedoeling zou zijn geweest met de substitutie van de godsnaam door de vervangende eigennaam HEER een mannelijk machtselement in deze weergave in te voeren. HEER is een tot eigennaam geworden titel die in de vroegjoodse traditie als naam dé onuitsprekelijke naam steeds meer verving.

Titels kunnen zich in het taalgebruik ontwikkelen tot eigennamen. Zo is Christus een tot eigennaam geworden titel afgeleid van de Joodse titel Messias, 'gezalvde', als titel van de koning, ja wordt eigenlijk in vele talen het soortwoord god gebruikt als eigennaam God (en dus weergegeven met een hoofdletter). Allah in het Arabisch is niet de speciale naam van de ene God voor moslims, maar deze naam wordt zowel door Arabisch sprekende christenen als moslims gebruikt om God aan te spreken en te benoemen. Daar komt bij dat door het verloren gaan van het woord godin in en door het religieuze taalgebruik de aanduiding God een inclusieve, sekseneutrale gevoelswaarde heeft gekregen.

Met andere woorden, de traditie heeft door het religieuze gebruik in de liturgie de aansprektitel *adonai* getransformeerd tot een nieuwe godsnaam. Dat is ook wat HEER, LORD, Seigneur vanouds wilde zijn, een naam met een bijklank van verering en respect. 'Mensen die menen dat Heer als uitdrukking vrouwen discrimineert, nemen de naam (sic!) te letterlijk als uitdrukking hoe God is.'¹⁴ Het is derhalve begrijpelijk dat sommige inzenders voor de naam-achtige weergave *Adonai* hebben gepleit (9), maar zo'n begrip werkt even vervreemdend als het onvertaald laten van godsnamen en titels zoals *Elyon*, *Sjaddai*. Terwijl *Adonai* (in onderscheid van het nomen *adon*) in het Hebreeuws duidelijk als aanspreekvorm (vocatief) een naam-achtige gevoelswaarde heeft, is dat helaas niet het geval voor het Nederlandse HEER. We ontkomen er niet aan daar een lidwoord bij te zetten, maar dit taalkenmerk van de doeltaal kleurt de

14. Van Wolde, 'De Heer m/v', 49.

combinatie de HEER niet onmiddellijk tot het beeld van '(...) die inmiddels beruchte *White Anglo-Saxon Protestant Man*'.¹⁵

OVERWEGINGEN VAN SEKSESPECIFIEKE EN THEOLOGISCHE AARD

In de commentaren en reacties wordt mijns inziens ten onrechte de indruk gewekt dat de godsnaam JHWH (net zoals de aanduiding God) sekseneutraal is, althans wars is van seksespecifieke connotaties. Daar gaan twee misvattingen achter schuil. Als de godsnaam JHWH terug gaat op een West-Semitische werkwoordsvorm van het werkwoord HWH/HYH (zeker is dat niet!), en als bijnaam van de godheid werd genominaliseerd 'Hij die is, degene die zich manifesteert' (en dergelijke) en vervolgens tot eigenaam van Israëls God is geworden, dan is het van oorsprong een masculiene werkwoordsvorm die een eigenschap van een 'mannelijke' godheid beschrijft.¹⁶ Maar grammaticaal geslacht is of blijft niet automatisch semantisch of fysiek gender. Tenslotte kan het mannelijke woord *dob* ook een berin zijn en het vrouwelijke *jonah* een doffer.

Het is een misvatting dat titels en namen op zich mannelijk dominant of sekseneutraal zijn. Men mag ook geen valse tegenstelling creëren tussen een seksespecifiek masculien HEER enerzijds en de sekseneutrale godsnaam JHWH anderzijds. De godsnaam JHWH deelt evenzeer in de patriarchale context en sociale structuren waarbinnen het Oude Testament is ontstaan als het substituut HEER. Als de godsnaam JHWH exponent is van het Israëlitische monotheïsme, dan heeft deze naam evenzeer een impuls gegeven tot patriarchalisering van Israëls godsdienst als andere godstitels. Er is geen sprake van dat de oudtestamentische traditie ooit echt de weg is ingeslagen naar een sekseneutraal godsbeeld.

Het feit dat Gods handelen en gevoelens soms ook worden verbeeld in vrouwelijke metaforiek is geen speciale vrucht van het Israëlitische monotheïsme, maar een algemeen voorkomend godsdienstig fenomeen. De korengod Kumarbi in de Choeritische godsdienst heeft in zijn verzorgende rol de titel 'moeder' en baart kinderen als een vrouw, terwijl de West-

15. *De vertaling van de Godsnaam JHWH in de Nieuwe Bijbelvertaling*. Rapportage van de discussie gevoerd in de pers en in de brieven, Project [Nieuwe Bijbelvertaling] november 1999, 14.

16. M. Dijkstra, 'Yahweh-El or El Yahweh?', in: M. Augustin & Kl.-D. Schunck (Hrsg.), *'Dort ziehen Schiffe dahin...' Collected Communications to the XIVth Congress of IOSOT, Paris 1992*, BEATAJ 28, Frankfurt a/M etc. 1996, 43-52; M. Dijkstra, 'El, de God van Israël - Israël, het volk van JHWH' in: B. Becking & M. Dijkstra (red.), *Eén God alleen...? Over monotheïsme in Oud-Israël en de verering van de godin Asjera*, Kampen 1998, 73-76.

Semitische godin Anat als oorlogsgodin in mythe en iconografie vaak mannelijk wordt voorgesteld, compleet met baard en wapenuitrusting.

In deze linguïstische benadering gaat de gedachte dat het gebruik van HEER zou leiden tot het propageren van een eenzijdig mannelijk godsbeeld, teveel uit van een nominale woordopvatting en ze houdt te weinig rekening met syntaxis en semantiek. Woorden, namen staan altijd in zinnen, in een context. Het zelfstandig naamwoord HEER, gebruikt als substituut voor de godsnaam JHWH, kan niet zomaar een eigen leven leiden in de tekst. Men moet zich hier niet laten verleiden tot de overspannen betekenisverlening die men nogal eens aantreft in idiolecte bijbelvertalingen en die eerder spreekt van een gebrek aan competentie, dan juist een goed invoelingsvermogen om het Hebreeuws als vreemde taal te begrijpen. Betekenis ontstaat altijd in zinnen en teksten en niet in woordenboeken (die geven slechts een doorsnede, een abstractie van het eigenlijke oneindige betekenisbestand). Zij ontstaat door betekenisverlening aan de tekst door de lezer of hoorder.

Dit laat zich eenvoudig illustreren door duplicaatteksten uit het Oude Testament. Psalm 14:1-7 vinden we in vrijwel identieke bewoordingen terug in 53:1-7, met dit verschil dat in Psalm 53 de godsnaam JHWH is vervangen door *elohiem*: God. Ik zou u willen uitdagen mij uit te leggen hoe het gebruik HEER als substituut voor JHWH in Psalm 14 tot een andere, meer autoritaire en patriarchale interpretatie van de psalm zou leiden dan substitutie door *elohiem* in Psalm 53. Maakt het fundamenteel verschil of men leest: 'Als God een keer brengt in het lot van zijn volk, dan zal Jacob juichen, Israël zich verheugen', of 'Als de HEER een keer brengt in het lot van zijn volk...?'

Ik kan natuurlijk niet ontkennen dat de naam HEER als mannelijk machtswoord is misbruikt in de geschiedenis van de uitleg, maar ik blijf betwijfelen of dit de bedoeling is geweest van de traditie: God te vermannen. Als dat zo is, dan heeft dit te maken met de schaduwzijde van het exclusieve Israëlitisch monotheïsme omdat door geleidelijke uitsluiting van het vrouwelijke element uit de Israëlitische godsdienst en het Jahwistische godsbeeld, vooral vrouwen daarvoor godsdienstig en sociaal de prijs betaald hebben.¹⁷ Maar inzicht in dat proces en kritiek op het misbruik daarvan ondervangt men, mijns inziens, niet door het ingewikkeld te maken met keuzemogelijkheden bij het (niet) lezen van JHWH, of het weergeven met een ander substituut dan het traditionele HEER of GOD.

17. M. Dijkstra, 'Vrouwen en godsdienst in het Oude Testament', in: *Eén God alleen...?*, 138-147.

DE PROEF OP DE SOM: ENKELE BIJBELTEKSTEN

Ik lever tenslotte nog even kort commentaar op de drie teksten die aan de inleiders zijn voorgelegd.¹⁸

Eerst Psalm 6. Ik ga niet in op details wat betreft de poëtische vorm die hier en daar nog beter kan. Ik vind persoonlijk het gebruik van HEER in deze psalm een sterk pleidooi om het als substituut voor de godsnaam te handhaven. Het is persoonlijk, de aanspreekvorm getuigt van eerbied en respect. Inderdaad wordt de HEER hier aangesproken op zijn vermogen om de bidder te helpen en zijn vijanden mores te leren, maar er is niets in de context dat het HEER hier specifiek mannelijk kleurt. Ik vraag me af of toevoëging van 'o' het gebruik van de aanspreekvorm niet wat prettiger en warmer zou maken om te lezen, zeker aan het begin van de zin.¹⁹

Amos 4:3-14: 'Spreekt God, de HEER', moet mijns inziens zijn: 'Spreekt GOD, de Heer.' De omzetting is vanuit het Nederlands te billijken. '(...) zijn naam is HEER, God van de hemelse machten.'²⁰ Waarom is het chiasme hier weggelaten? Ik geef toe dat HEER in deze context sterkere mannelijke machtsconnotaties oproept, ook al door het mannelijke 'schepper' aan het begin van het hymnische fragment. Ik zou vertalen: 'Hij die de bergen vorm geeft en de wind scheidt (...).' Wanneer alle zinnen in deze hymnische tekst met Hij beginnen zou dat een prachtige alliteratie met HEER opleveren!

Exodus 3:14: Er wordt al teveel in de vertaling voor een bepaalde interpretatie van de godsnaam gekozen. Ook is de dialoog mijns inziens wel erg sterk gestroomlijnd door hier en daar de introductie van de directe rede weg te laten. Dat kiezen voor een bepaalde interpretatie mag wat mij betreft, maar dan moet het ook consequent gebeuren in deze tekst. Het woordspel met de godsnaam begint eigenlijk al in vers 12: 'IK ZAL ER ZIJN is toch met u!' Dit is de formule van bijstand uit het heilsorakel, die doorgaans in de vorm van een nominale zin wordt geformuleerd. Dat is hier waarschijnlijk ook het geval (vergelijk ook de negatieve formulering in Hosea 1:9 slot). Vervolgens wordt gememoreerd wat God eerder tot Mozes heeft gezegd: 'IK ZAL ZIJN DIE ER ZIJN ZAL' (flash back) en dan pas wordt antwoord gegeven op Mozes' vraag: 'IK ZAL ER ZIJN heeft mij naar u toe gestuurd.' Deze tussenzin in vers 14 breidt 'de naam' uit vers 12 uit en creëert de overgang van eerste persoon naar derde

18. De auteur doelt hier op de bijbelteksten die aan de sprekers tijdens de studiedag op 7 december 1999 zijn voorgelegd.

19. Zie de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) 1951.

20. Het lidwoord kan hier achterwege blijven, zie ook NBG 1951.

persoon als verklaring voor de godsnaam JHWH: 'De HEER of GOD (HIJ DIE ER ZIJN ZAL) (...) heeft mij gestuurd' in vers 15. Ik zou in de vertaling alle nadruk leggen op het uitleggende woordspel, maar dan moet aan deze verzen of vers 15 in het bijzonder een uitvoerige voetnoot worden toegevoegd, die uitlegt hoe de godsnaam JHWH wordt verklaard met behulp van een alternatieve godsnaam EHYH, die identiek is met de eerste persoon van het werkwoord *hayah*: zijn, (manifest) worden, tot stand komen. Mijn voorstel zou als volgt luiden:

Nu had God tegen Mozes gezegd: Ik zal er zijn zoals Ik er zijn zal. Dus antwoordde hij: Zeg dit tegen de Israëlieten: 'IK ZAL ER ZIJN heeft mij naar u toe gestuurd.' Ook zei God nog tegen Mozes: Zeg dit tegen de Israëlieten: 'HIJ DIE ER ZIJN ZAL, de HEER heeft mij gestuurd, de God van uw voorouders, de God van Abraham, de God van Izak en de God van Jacob. Zo wil ik voor altijd heten, met die naam wil ik door alle komende generaties aangeropen worden. Roep de oudsten van Israël bij elkaar en zeg tegen hen: "De HEER, de God van uw voorouders, is aan mij verschenen (...)"'.